

ՔԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԲԱՌԱԽՈՍԵԿԱՆ ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒԻ ՄԱՍԻՆ

Է.

(Շարունակութիւն:)

27. — Իբր ապացոյց այն մասին թէ ինչպէս նաեւ անսովոր աւարտ մը կրնայ յարմար եւ նաեւ գեղեցիկ բառաձեւեր կազմել՝ առնունք -ի՞նչ վերջաւորութիւնը: Ունինք բառական թուով բառեր -ի՞նչ եւ -(ի)ձախ, ինչպէս նաեւ աշխարհագրական անուններ՝ Արշակունեան շրջանէն (Հմմտ. -աւի՞նչ եւ -աւի՞նչ): Այս տեղ խնդիր չենք ընել այս վերջաւորութեան ծագման նկատմամբ: Այս լեզուագիտութեան գործն է, որ պիտի մեկնէ թէ օրինակի համար իսկի՞նչ ճշդիւ նոյն է պարթեւ ձեւին հետ, մինչ նոր պարսկերէնն է «իս-իլ» (Հմմտ. նաեւ «Հայկաբ.» 635, 641, 670. բայց նաեւ 227 եւն): Լեզուագիտաց թողու է այն խնդիրը թէ ինչպէս մեկնելու ենք իս-ի՞նչ ու իս-ի՞նչ, երբ ու պարսկերէն եւ շարք մ'որիշ բառեր: Արդէն հնութեան ունինք նաեւ -(ի)ձախ, օրինակ՝ դասական պոէմա՝ (Հմմտ. Բու՛նչ եւ Բու՛նչախ, անագան՝ Բու՛նչախ եւ նմաններ. — իսկ Գուրգենի, Բու՛նչախի եւն տարբեր կազմութիւն ունի, բարդութիւններ ըլլալով -նիւ-իի): Մեզի համար կը բաւէ որ այս աւարտն կայ նաեւ գրական հայ բառերու վրայ, եւ նոյնը կը սիրեն գաւառաբարբառները: Անոր համար մեզի համար հոս կարեւորութիւն չունի այն խնդիրը թէ օրինակի համար աւի՞նչ ըստ ձեւին փոխառութիւն պէտք էր՝ ըլլալ արդէն պարթեւական շրջանէն, բայց՝ թերեւս պատահար՝ չի գրուիր հնագոյն գրականութեան մէջ, մինչ լուրջ արդէն նորայ. ձեւն է (բուսոց մասին հմմտ. «Հայբուսակ» 61, 575. «= 2, հմմտ. օոճի, շոճի): Խնդրական է թէ այսպիսի ըլլայ նաեւ նո՛ւնի, նո՛ւնի, որուն հետ կը նոյնացուի նաեւ լո՛ւնի, լո՛ւնի («Հայբ. 220, 467): Բայց մինչ Հր. Աճառեան լո՛ւնի կը գնէ իբր անուն երեք տեղակ բուսոց, որոնց կարգին մէջ նաեւ իբր նո՛ւնի (էջ 437), իսկ լո՛ւնի իբր հոմանիշ արաբական բառի (հոմ. կաթի սեր, անդ, էջ 145: Ամատունի՝ էջ 65 արաբական հոմանիշ կը գնէ միայն իսլամի եւ Ժոն, եւ չունի լո՛ւնի), «Աճառն» կ'ուզէ մեկնել թէ ըլլայ «Լո՛ւնի, ճճի փնասակար բուսոց՝ լուի կամ

ոջլի պէս», ըստ կազմութեան ուրեմն մեր «-աւի՞նչի նման: Թողուով այս եւ բազմաթիւ ուրիշ խնդիրներ՝ կը բաւէր մեզի, եթէ չըլլային հին բառեր ալ, թէ մեր ժողովուրդն այսպէս կազմած է շարք մը գեղեցիկ բառեր, օրինակ՝ «Երէն, Թոնրի կողին կած այրած հաց, որ քերելով կը հանուի (Աճառեան, 1110), ուրիշ գաւառականներ՝ «Երէնջ եւ Երէնի (Ամատ. 672): Եւ մինչ վերջինս («Երէնի») ուրիշ մտք («Երէնի») կ'ըսէ Սեբաստացին, «Երէնի, Երէնի եւ Երէնի կը նշանակեն կերակրոյ տակը կած եւ այրած մասը (Աճառեան, 1109): Ուրիշ օրինակ մը բերելու համար մինչ երեք գաւառաբարբառներ Երէնի կը կոչեն Երէնի (մինչ Ղաւաղաղոյն կ'ըսէ ասոր իսլամի), եւ Սուշաւացոյն Երէնի եւ Երէնի, այսինքն եղծով արիւնեւ, անդին Սեբաստացին Երէնի կ'ըսէ լեզու, այսինքն լեզի պարունակող գեղձին (Հմմտ. Աճառեան, 294, 420): Տարբեր է անագանագոյն Գուրգենի (կաղապար), որուն հետ կը նոյնանայ թրք. «Թէրէճէ». եւ տարբեր ժողովուրդական Գրիգորի (գրիգի տներու պատին մէջ փոքր պատուհան կամ ծակ՝ հաղորդակցութեան համար, անոր համար կը կոչուի նաեւ ինչպէս Ալիսո, նոյնպէս Պարթախ, Ամատ. 13. Աճառեան, 289): Ծանօթ առած մըն է, զոր Խոսրոբ-Նուրցին կը բացատրէ ըսելով՝ «Շուն որ շուն այ, իր իրէն չի լուանայ», այսինքն՝ իւր լակամանը: Բարբառներէն ոմանք այսպէս կ'ըսեն իրէն, ուրիշները՝ իրէն, կոտրած խեցեղէնի տակի մասն՝ իբր լակելու աման, հաւերու ջրաման եւն. եւ ի վերջոյ նմանութեամբ այլեւայլ իմաստներով, ի մասնաւորի ձիթահանի փոքր փոսը եւն: Ասկէ իրէնի, այլեւայլ մտք (փայտեայ փականքն ամբողջութեամբ, բայց բուն՝ քաղցրի Օղումի ներքեւ եղած խողովակաձեւ, ուսկից ցորենը կը հոսի աղօթքարի ծակը. Խոսրոբ. ասոր ալ իրէն կ'ըսեն, Համշէն՝ իրէն, մէկ երկու ուրիշ գաւառներ Գուրգեն, որ բուն փայտեայ՝ մէջ փորոք տփականքով աման է. Հմմտ. Ամատ. 152, 378. Աճառ. 624—625): Եթէ չունենայինք ուրիշ բառեր ալ՝ կը բաւէր իսկի՞նչ ծանօթ բառը (Հմմտ. Ամատ. 377. Աճառ. 621): վերջապէս յիշենք գեղեցիկ բառակազմութիւն մը գաւառական գրականութենէ՝ Գաւառի: Աօի ունի նաեւ անկաբանական իմաստ մը (Ոսկ. Եբր., Փիլոն եւն), զոր Հր. Թարգմանած է pueris եւ amarigo¹. Բայց իբր

¹ Այսպէս pueride թարգմանած են «Գաւառի», վայրի եղերդ. Գ. Լ. եւ Մ. «Գաւառի» կամ թունաւոր հազար (գառն բանջար) = Lactuca virosa. — Գարձաւ Գ. (chichorée) Endive կը գնէ «Եղերդ, Գաւառի», Հիւրդը. — Լ. «Եղերդ, Դարձաւ, կծմախոտ, հնդկական, հնդկական, վայրի հազար. — Մ. միայն «Հիւրդը» (chichorium Endivia). — 2 «Գաւառի», հիւրդ, եղերդ:

կայարմար է: Մենք չենք կրնար 2ինական պարիսպ մը քաշել մեր լեզուին շուրջ, եւ եթէ քաշենք ալ՝ յառաջագիմութեան սահմանը կը փակենք: Խօսելով artist եւ tone բառերու վրայ՝ կը յաւելու. «ինչո՞ւ ուղղակի չորդեգրել այդ կարծ, աղբու եւ գեղեցիկ բառը. նմանապէս գիտնական շատ մը բառեր: Մեր լեզուն հիմնապէս եւրոպական է, թէեւ աճած Ասիական միջնորտի եւ միջավայրի մէջ, մեր քաղաքակրթական ձգտումն ալ եւրոպական է, ինչո՞ւ չգիմել մեր լեզուի քայր աղբւրներուն եւ ճոխացրնել մեր բառամթերքը, մեր արտայայտութեանց վայելութիւնն ու զօրութիւնը: Ասով ըսել չենք ուզեր թէ ամէն բառ անխորհուրդ կերպով հիւրընկալենք եւ խորթութիւններով աղճատենք մեր լեզուն, եւնի — Այս ամէնը ճիշդ է:

Խնդիրը կը կայանայ իրապէս այս վերջին պայմանի վրայ: Եւ պէտք է զանազանել՝ տարբարանական բառեր եւ տարբարանական բառակերպեր կամ աւարդներ: Առաջնոց նկատմամբ խնդիր չկայ թէ այն ամէնը, որ կամ չկայ հայ լեզուաւ կամ կարելի չէ վայելուի կերպով փոխադրել, պէտք ենք ընդունիլ, մանաւանդ գիտութեան մը համար, ուր ճշգրտութիւնն առաջին պայմանն է: Այս տեսակիտով մենք համամիտ չեղանք օրինակի համար տարբարանական բանաձեւերը կամ նշանացոյցները հայացրնելու՝ հայ տառերով ներկայացրնելով (Բ, Գ եւն, իսկ 2 միշտ կը դնեն միջազգայինը): Այս տեսակիտով նաեւ կատարած յայտնեցինք թէ լաւ է արդեօք որ թարգմանուած են նաեւ այնպիսի համալրողական բառեր՝ ինչպիսի են քրո՞, եւն (§ 12): Այսու հանդերձ նաեւ հոս «անհմ» մը պէտք է դնել: Կողմնակից ալ բլաւով որ պահուի քրո՞ եւն (թէեւ Ժ-ն եւն թարգմանութիւնքն ալ խոտելի չեն), մենք երախտագէտ պէտք ենք բլաւ որ քրո՞ iodeի համար ստեղծած է մենիլ բառաձեւը (մոնո-լալ բառէն), եւ ասի ընդունած են գրեթէ ամէնքը, ինչ ալ մեկնութիւն տաք՝ հայ կոկորդի համար հնչմամբ անհաճոյ է Ե-ր (կամ Ե-ր) արեւմտահայ գրութեամբ նաեւ յո՞ր եւն), եւ ուղղագրութեան տեսակիտով ալ այնպիսի, մանաւանդ անթիւ բարդութեանց մէջ: Զընդունինք cyaneի համար Խ-ն (կամ Ժ-ն) ձեւը, այն ատեն cyane կրնայ մնալ, եթէ պահուի յունական գոնէ հնչումը, գրութեամբ կ'ան (յն. փանոս): Ի հարկէ նաեւ ասի հայ կոկորդի աւելի պիտի հնչէ կ'ան. բայց ասի փոքրագոյն չարիքն է: Իսկ եթէ որոշենք թէ այս եւ այսպիսի բառեր իբրեւ համալրողական գիտութեան եղանակ՝ պէտք է որ անպատճառ պահուին, ինչ արտասանութեամբ գրելու ենք. միթէ գաղղիականին պէս՝ փան, թէ գերմ. ցիան, իտալ.

չեւ կամ թէ այլադ. թէթեւ կէտ մը չէ հնչման խնդիրը: Այսպէս տեսանք թէ օրինակի համար 1. menthe (անանուխ) բառը տառադարձք էր գաղղիական հնչման համեմատ մենթոլ (menthol), մենթիլ (menthyle) եւն: Պէտք ենք միթէ գրել գարձեալ հետեւելով Լի fenchène «ֆենչէն», fenchol «ֆենչոլ» (բուն՝ ֆենչոլ). fenchone «ֆենչոն», fenchylique «ֆենչիլային»: Ինչո՞ւ պիտի չգրուէր՝ նոյն իրաւամբ՝ գերմանացոյն հնչածին պէս ֆենչոն, ֆենչոլ եւն, չհաշուելով ուրիշ աղբաց. արտաբերութիւնը: Ասոր եւք մը գտնէինք՝ ընդունելով լատին ձեւը (anethum foenicum), եւ գրենք ֆենիլ եւն, սակայն ասոնք ալ պիտի չփոխուին ֆենիլ (phénique) թթուի, ֆենիլ (phénol), ֆենիլ (phényle) եւն հետ. բայց արդ ի՞նչ հարկ կայ այսպիսի իրերու: Լաւ ու գէշ ունինք «մենիլ» բառ մը, եւ անոր համար «ֆենչոլ» եւն տգեղ ձեւերէն միշտ նախընտրելի են յիշելոյ քով Լի կազմած միւս բառերը՝ «մենիլ», «մենիլային» եւն: Խնդիրն էական կէտն այս վերջին քերէն են, այսինքն՝ հայ բառը կերպարանափոխ ընող Է-ն, -ու (բուն՝ -ու) -ն, -իլ աւարտները, որոնք իրականին գաղղիական լեզուի վերջաւորութիւնքն են՝ որ ընդօրինակուած են:

Բուն բառերու տեսակիտով խնդիրը մեծ չէ: Եթէ աչքէ անցընենք Բ, Լ, Զ՝ պիտի գտնենք շատ մեծ թիւ մ'օտար բառերու, որոնք օրինակուած են: Բառ մը թերեւս աւելի հոյացած է մինչ պահուելու էր օտարը, օտար բառ մ'աւելի պահուած է, մինչ կարելի էր հայ բառով բացատրել, — այս եւ նման մանրամասնական խորհրդներն երկրորդական են, եւ ի վերջոյ մասամբ ճաշակի խնդիր: Բայց կարեւորը յիշեալ բառաձեւերուն խնդիրն է: Այն կարծիքը թէ ասոնք ալ իբր համալրողական՝ պէտք են ըստ ինքեան պահուիլ, բաւական մեծ աղբեցութիւն ունեցած է արդէն: Ինչպէս տեսանք՝ մենք արդէն հետեւած ենք այս կարծեաց, եւ այն՝ ամենամեծ չափով, եւ անոր համար տեսանք գրուած նաեւ, օրինակի համար՝ անանուխ բառէն «անանխիլ», անանխուլ, անանխոն, անանխիլ, եւն, եւ նման ձեւեր: Եթէ աչքէ անցընենք վերն այլեւայլ առթիւ յառաջ բերուած բառերը՝ պիտի տեսնենք որ մենք օրինակած ենք արդէն այս համալրողական կարծուած մասնիկներն ամենամեծ մասամբ. որոնք քով փոքր թիւ մը կը կազմեն քանի մ'իբր հայկականները կամ անոնց նմանները (հմտ. Լ. -ասար, -ոսց եւն): Կրնանք բարի կամքով մը ասոնց նման հայերէններ գտնել, ինչպէս վերը յառաջ բերինք, ի հարկին ինքնախաբութիւն մ'ունենալու համար թէ ասոնց գոնէ մէկ

ղապարել փորձած է, եւ եղած են ծայրայեղութիւններ՝ շատ մեծ թուով: Մեր ակնարկածը սակայն այս դպրոցին ամբողջ ուղղութիւնը չէ, այլ անոր միայն մէկ կէտը: Այս նախնիք տեսնելով որ յոյն լեզուին կազմութեան մէջ ամենամեծ դեր կը խաղան նախդիրները (օր. dia-, epi-, kata-, para-, sin- եւն) եւ հայ լեզուի թերութիւն մը նկատելով այսպիսի կազմութեանց փոքր քանակը, եւ չենք գիտեր թէ գիտութեան ինչ պահանջ մ'ալ զգացած ըլլալով՝ ձեռնարկած են հայ լեզուն օժտել այնպիսի նախդիրներով, որով հայ բառերը վանկ առ վանկ կը նոյնանային յունականաց հետ: Այս ձեռնարկը կատարուած է, բայց ծայրայեղութիւնը չհաշուելով՝ ընդհանրապէս դոնէ բանաւոր կերպով: Անոնք չեն փորձած կերպով մ'օրինակել յոյն նախդիրներն ու մասնիկները, այլ գտած են կամ ստեղծած հայ լեզուի մէջ անոնց համազօրներ (յաճախ այլեւայլ բառերու արմատներ, ինչպէս արբ-, ներ-, շար- եւն, թէեւ ոմանց ծագումը մութ կը մնայ), եւ այսպէս դոնէ հայ տարրներով կազմած են այն անթիւ նորակերտութիւնները, որոնց շատերն ի հարկէ աւելորդ էին: Անցած են ծայրայեղութիւնը, մոռցուած է այդ տարօրինակ ուղղութիւնը որ ժողովրդեան համար անիմանալի հայերէն մը կը յօրինէր, հայ լեզուն շարունակած է իւր զարգացումը: Բայց անկէ մնացած է օգուտ մ'ալ թէ մեր բառամթերքին եւ թէ մեր նոր պիտոյից համար, եւ մենք յաճախ կ'օգտագործենք ճշգրիտ այն բառակազմիկ նախդիրները: Արբաժո-ւթիւն, ներաժո-ւթիւն, մակաժո-ւթիւն, արբաժո-ւթիւն, բաղաժո-ւթիւն, բացարբաժո-ւթիւն, արբաժո-ւթիւն, — յիշելու համար քանի մը բառ —, յօրինուած են այն դպրոցէն յիշեալ շարաւիտից մէջ, բայց կը շարունակեն իրենց գոյութիւնը նաեւ այսօր: Մենք այս կէտը շեշտեցինք միայն իբր արաբացայն կէտին համար թէ ինչ որ նախնիք կրնային ընել — ամբողջ լեզու մը նորակերպել՝ յաճախ ի զուր տեղ, — հայ լեզուի տարրներով, մենք ալ նոյնը կրնանք ընել հայ տարրներով քանի մը մասնիկներու եւ աւարտներու նկատմամբ, համեմատութեամբ անոնց բրածին՝ աննշան թուով բառակերտութեանց համար:

(Շարունակելի:)

Յ. Յ. ՏԱՐԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԻ ՕՐԱԳՐԻՑ

(Շարունակելի:)

Գ.

ԿՈՂՄՆ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ ԳՆԴԻՆ
= ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Հայ մատենագրութեան մէջ մի քանի տեղ (Փաւստոս Բիւզանդ, Սերէոս, «Գիրք թղթոց») պատահում են «Սեպտական դունդ», «Կողմն Սեպտական դնդին» արտայայտութիւնները:

Ո՞րն է «Սեպտական դունդը», եւ ո՞ր երկիրն են հասկանում մեր մատենագիրները «Կողմն Սեպտական դնդին» ասելով:

Որքան մեզ յայտնի է, հայ բանասէրներից առաջին անգամ Ալիշանն է այն կարծիքը յայտնել, թէ «Կողմն Սեպտական դնդին» Մարդպետական աշխարհն է կամ Մարդաստանը: Ալիշանն ըստ իւր սովորութեան, որ յաճախ ոչ փաստեր է բերում եւ ոչ էլ որոշ աղբիւրներ յիշատակում, այս անգամ էլ մատնանշում է այս երկու տեղանունները նոյնութիւնն՝ առանց հիմնաւորելու: Սակայն եւ այնպէս փաստը մնում է փաստ, որ այս կարծիքն առաջին անգամ հրապարակ է հանել «Այրարատի» հեղինակը:¹

1901 թուականից յետոյ, երբ լոյս էր տեսել «Գիրք թղթոցը», Ալիշանի մերկ յայտարարութիւնն ապացոյցներ էր ստանում: «Թղթոց» այս ժողովածուի յատուկ անունների ցանկը կազմող բանասէրն արդէն «Մարդպետական» բառի դիմաց փակադրում դնում է «Սեպտական դունդ», 2. դարի հայ բարձրաստիճանի հոգեւորականի — Գրիգորի անունան դիմաց դնում «Եպիսկոպոս Մարդպետական կամ Սեպտական դնդին» (ընդգծումը «Գիրք թղթոց»ի յատուկ անունանց ցանկ կազմողինն է)՝ նոյնը միեւնոյն ընդգծումով կրկնելով է. դարի սկիզբներում ապրող մի այլ եպիսկոպոսի — Թէոդորոսի մասին: Իբրեւ վկայութիւն մատնանշուած են ժողովածուի 70, 73, 76 եւ 81 էջերն առաջին համար, իսկ 146, 151 ու 194 էջերը երկրորդի համար: Այսպիսով, բացի Ալիշանից, մի այլ բանասէր երեք անգամ չեղտել եւ 7 վկայութեամբ

¹ Հ. Ալիշան, «Այրարատ», Վենետիկ 1890, էջ 420: